

Onvoltooid Verleden Tijd

ANTIDOTUM TEGEN
HISTORISCH GEHEUGENVERLIES

STERCK & DE VREESE

*Voor Bram en Maissa, Arnout en Nele,
Tuur, Sam en Fien*

Deze uitgave kwam mede tot stand met steun van Stiftung Gedenkstätten
Buchenwald und Mittelbau-Dora.

© 2020 Ivo Janssens (red.) | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp & boekverzorging: Barbara Jonkers

Ontwerp logo: Mireille Robbe

Vertaling Duitse tekst van Michael Löffelsender: Gerda Schaut

ISBN 978 90 5615 656 5

NUR 689 | 740

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in
enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming
van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland –
info@sterckendevreese.nl.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

ivo.janssens1@telenet.be

INHOUD

Voorwoord / Inleiding 9 / 13

IVO JANSSENS

DEEL I

Voltooid verhalen? Een terugblik op de naziconcentratiekampen 23

MICHAEL LÖFFELSENDER

Léon Blum – 31

Dietrich Bonhoeffer – 34

Josef Čapek – 37

Leopold Flam – 39

Mirjana Gross – 42

Stéphane Hessel – 44

Imre Kertész – 47

Jorge Semprún – 50

Elie Wiesel – 52

Concentratiekamp Buchenwald: negen portretten 31

DEEL II

Allegorie van Road Runner & Wile E. Coyote 59

CHARLOTTE VAN DEN BROECK

De Queen Memory 63

PIETER DE BUYSSER

Het dilemma van Bosis 71

BÉATRICE DELVAUX

De hoogmoed van de geschiedenis 75

GEORGI VERBEECK

De plicht van het verleden 82

PATRICK DEWAELE

‘Zo is Hitler ook begonnen!’ 88

MARC REYNEBEAU

Behoort extreemrechts tot de Vlaamse canon?	95
ERIC CORIJN	
In de schaduw van de IJzertoren	126
KOEN AERTS	
De nieuwe jaren dertig?	139
MARJAN VERPLANCKE EN SIMON SCHEPERS	
Vertellen wat niet kan, maar wel moet verteld worden	162
ALINE SAX	
Sociale bewegingen kan je niet wegdenken	174
PETER WOUTERS	
Samenlevingsopbouw vanuit heden en verleden: over Kazerne Dossin en het Hannah Arendt Instituut	190
HERMAN VAN GOETHEM	
Mensenrechten in Nederland en België: voortrekkers of tegenwringers?	203
EVA BREMS	
Tussen jungle en beschaving	211
KOEN VANMECHELEN	
Het belang van banaliteit	222
GEERT VAN ISTENDAEL	
La dissection d'un Homme Armé	233
STIJN DEVILLÉ	
Al Amanah	252
RACHIDA LAMRABET	
Bio's van de auteurs	257
Woorden van dank	263
Eindnoten	265

‘Ten aanzien van het denken moet men zowel kritiek hebben als vertrouwen. Ontbreekt het vertrouwen, dan ontbreekt de moed om het eigen denken te uiten. Ontbreekt de kritiek dan ontbreekt de moed om zich met zijn eigen vooroordelen te confronteren.’

BERNARD DELFGAUW

‘De oorlog wordt niet meer verklaard, maar voortgezet. Het ongehoorde is alledaags geworden. De held blijft uit de gevechten weg. De zwakke is naar de vuurlinies opgerukt. Het uniform van de dag is het geduld, het ereteken de armzalige ster van de hoop boven het hart.’

INGEBORG BACHMANN
fragment ‘Alle dagen’ uit *Verschieft*

VOORWOORD

IVO JANSSENS

**‘Woorden nemen altijd de kleur aan van de daden
of opofferingen die ze teweeebrengen.’**

— Albert Camus —

Recent gaat er meer aandacht naar de relatie tussen de periode 1930-1950 en vandaag. Terecht overigens. Want het heet dat de invloed van het historisch geheugen van belang is voor het collectieve geweten vandaag.

Herdenken betekent het weer in het heden halen van wat vroeger gebeurd is, op zo’n manier dat het een plaats krijgt in ons leven nu. Het verleden is onvoltooid, niet alleen op het niveau van het oorlogsconflict met slachtoffers en daders, maar ook en vooral op het vlak van waarden als de mensenrechten, de vrijheid van meningsuiting en de rechtstaat. Het zijn deze democratische principes die net na de oorlog via verklaringen en verdragen een hoopvol antwoord hebben geformuleerd op de realiteit van de oorlogsgruwel en de dictatuur. Die koppeling is essentieel. Dat is een eerste element.

Anderzijds is er de situatie van de huidige wereld. *‘Es gibt kein richtiges Leben im falschen’* wist Adorno al. Onze tijd is in veel opzichten mateloos, vaak meedogenloos en respectloos ook. Dat wordt veroorzaakt door de ongelijkheid, het populisme, het anti-intellectualisme, de opgang van extreemrechts, de migraties, het creëren van de angst als strategie, het institutioneel racisme, de discriminatie, de uitholling van de mensenrechten, het neoliberalisme, de religieuze orthodoxie, de klimaatproblematiek... De spreidstand tussen deze twee elementen valt groot uit. Zowel de traumatische gevolgen van het nationaalsocialisme als de universele rechten en het internationaal recht dreigen vandaag ondergesneeuwd te raken.

Twee stoorzenders maken deze verhouding nog complexer. Bij een reële herdenking speelt een objectieve kennisoverdracht een fundamentele rol. Die kennisoverdracht ontbreekt in nagenoeg elk land; hier spelen onder meer de relaties met de ex-kolonies een rol. Het doorgeven van relevante kennis

– gebaseerd op de begrippen ‘aanvaarding’, ‘besef’ en ‘verantwoordelijkheid’
– heeft hierdoor altijd een moeizaam verloop gekend. Wellicht vormt Duitsland hierop de grote uitzondering. Dat is ook de mening van de Frans-Duitse schrijfster Géraldine Schwarz (*DS* juni 2020). Aan het eind van de jaren zestig vond Duitsland de *Vergangenheitsbewältigung* uit. Dat proces maakte het mogelijk om een negatieve nalatenschap een positieve wending te geven. In Vlaanderen is de houding ten aanzien van het verleden mislukt of op zijn minst vertroebeld door het complexe verloop van het ‘*Onverwerkt verleden*’ via onder meer de collaboratie en de strijd voor amnestie. Het tweede element is algemeen menselijk. Er bestaat geen automatisme, geen direct verband tussen het naoorlogse optimisme van de mensenrechten en de actuele tijd. Dat is ook niet het geval tussen de ideeën van de Verlichting en vandaag. Elke persoon is een kind van zijn of haar tijd en ageert in een welbepaalde context.

Mensen worden uitgesloten om wie ze zijn of vanwege de groep waartoe ze behoren. De weigering omdat te beschouwen als een onrecht maakte opgang voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is ook vandaag een opvallend gegeven. Dat er gelijkenissen en parallellen te beschrijven zijn tussen de jaren dertig en de huidige tijd is geen toeval. Maar evenzeer zijn er verschillen vast te stellen en kunnen er vraagtekens geplaatst worden bij de lessen uit de geschiedenis.

In deze publicatie staan twee soorten getuigenissen die antwoorden proberen aan te reiken. Negen portretten van kunstenaars en intellectuelen die in het concentratiekamp Buchenwald verbleven lees je in Deel 1. Deze portretten zijn geselecteerd uit een serie van 73, uit een publicatie die eerder werd uitgegeven door Kunst en Democratie, de Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora en EPO. De auteur van het begeleidende voorwoord is Michael Löffelsender, wetenschappelijk medewerker van de Gedenkstätte Buchenwald. Een reeks bijdragen van actuele denkers, academisch of pragmatisch actief, die reflecteren over de druk die er ook vandaag ligt op veelzijdigheid en democratie vind je terug in Deel 2. Ze doen dat met de overtuiging dat de idealen van de verlichting ons kunnen blijven inspireren. Elk vanuit hun discipline of invalshoek waarschuwen ze voor een historisch geheugenverlies aan de hand van gedichten, wetenschappelijke artikels, essays, een fragment uit één theatertekst en verhalen. De samenstelling van deze stukken is qua constructie opgevat als een polyfonie. Het gaat niet om één welbepaalde mening of visie. Het is integendeel een manier om de onderscheiden stemmen in één geheel gelijkwaardig te combineren.

Niemand die beter het belang van het ingaan tegen het historisch geheugenverlies heeft onderstreept dan Hans Blom, voormalig directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Door dat geheugen blijft het oorlogsverleden aanwezig in het heden, het staat symbool voor fundamentele gebeurtenissen en draagt bij aan het actuele bewustzijn van de samenleving. Dat gegeven verdient een prominentere plaats in de hedendaagse cultuur. Het betreft essentiële waarden die valabel zijn voor de toekomst, voor de zingeving en zeggingskracht van hedendaagse uitdagingen.

Martijn Eickhof, onderzoeker bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), voegt daar nog een niet te onderschatten element aan toe. De afloop in 1945 was dan wel positief: we leven, ondanks de vele tekorten, in een samenleving die we van belang vinden voor een menswaardig bestaan. Maar die afloop was niet evident. Een ideologie zonder relativerende elementen heeft een grote aantrekkingskracht die, in een breder verband, leidt tot normverlies op grote schaal en dus tot catastrofes. Democratie, gerechtigheid en vrijheid zijn nooit vanzelfsprekend. Het gaat om de kwaliteit van de actuele samenleving op het vlak van fundamentele waarden, om een verbinding tussen de gecompliceerde werkelijkheid van het verleden met de ingewikkelde realiteit van onze eigen tijd waarin we onze positie van burger moeten bepalen. Daar ligt de uiteindelijke betekenis.

Het bijdragen aan de intellectuele zoektocht naar *'de plicht van het verleden'* – te interpreteren als een moreel ijkpunt – vormt het hoofddoel van deze publicatie. Meer specifiek staan het stimuleren van een kritisch denken ten aanzien van het historisch geheugen en de hertaling ervan naar vandaag voorop. Het ontwikkelen van een houding ten aanzien van de actuele parallellen met de jaren dertig vormt de sluitsteen. Cruciaal is hier het begrip van Hannah Arendt, *'enlarged mentality'*, het nadenken en oordelen met een verbreed bewustzijn waarbij de empathie als richtsnoer primeert.

Naar aanleiding van dit initiatief zijn een aantal partners bereid gevonden om bij te dragen aan de inhoudelijke verwerking via een breed scala van mogelijkheden die inherent zijn aan hun werking en structuur: de Hogeschool UCLL - Sociaal Werk, Stad Tongeren, beweging.net, Stad Leuven met het scholenproject *'577,4 km the distance between Leuven - Buchenwald'*, Kazerne Dossin, Oikos-Denktank voor sociaal-ecologische verandering, MO*.

Het boek richt zich naar een brede lezersdoelgroep gaande van het middenveld, de artistieke en de culturele actoren via de lokale beleidsmakers en de jeugd- en opbouwwerkers naar het onderwijs met de leerkrachten

en de studenten. Voor die jongeren, maar eigenlijk ook voor alle potentiële geïnteresseerden, zijn de woorden bestemd die Stefan Hertmans heeft uitgesproken tijdens de proclamatie van de zesdejaars in het Freinetatheneum De Wingerd (SdL juni 2019). Hertmans pleit voor een traag en bedachtzaam inzicht. Een fragment:

‘Wie zich opsluit in zijn gelijk, heeft opgehouden na te denken. Blijf openstaan voor het onbekende, blijf verdraagzaam voor wie uw mening niet deelt. Spreek met mensen die uw cultuur niet delen, luister naar hen en doe er uw voordeel mee. Spreek vier talen, de wereld heeft het nodig. Sluit u niet op in uw cultuur. Werk aan uw woordenschat, want hoe meer woorden u kunt gebruiken, hoe genuanceerder u zich leert uitdrukken – en van de nuance komt het licht, het inzicht.’

INLEIDING

IVO JANSSENS

Sommigen zien het als een bekommernis, velen als een heuse opdracht: informeer breed en grondig over de fundamentele elementen die te maken hebben met dat historisch geheugenverlies. Dat valt te noteren bij sectoren als bijvoorbeeld het middenveld en de verschillende onderwijskringen. Deze introductie kan je zien als een ‘hulplijn’, letterlijk betekent dat een dunne potloodlijn die de eerste aanzet vormt voor de eigenlijke tekening. In figuurlijke zin vergemakkelijkt ze het leren plaatsnemen van de bijdragen in de volgende twee delen.

Beginnen doen we met een literaire intro. In de eerste plaats komen drie essentiële componenten aan bod van de schrijver Albert Camus. Een tweede ‘raster’ wordt gevormd door een driehoek: de historische empathie met slachtoffers en daders, de universele en onvervreembare mensenrechten en het probleem van de onverschilligheid en van de ‘omstanders’. Deze drie kunnen geplaatst worden onder de noemer van ‘een historisch geheugen en collectief geweten’. Ze waren toen en zijn vooral nu van belang omdat ze zowel polarisering als extremisme tegengaan. Polarisering en extremisme maken de bedreigingen uit van deze tijd, precies omdat ze de Ander reduceren tot een vijandbeeld. Hier is de uitspraak van Julian Barnes van toepassing: die zag als grootste gebaar van vaderlandsliefde *‘to tell your country when it is behaving dishonorably, foolishly, viciously’*.

Albert Camus

Deze auteur inspireerde in sterke mate de samenstelling en redactie van deze publicatie. Hiervoor zijn er drie uitstekende redenen: de ‘overspannen’ jaren waarin hij leefde (1913-1960) met de jaren dertig en de oorlogsjaren als kantelmoment; zijn visie op het schrijverschap; en naast de bekende meesterwerken *L'étranger*, *La peste*, *La chute*, *Les justes* het theaterstuk *L'État de siège*.

De ontspoorde tijd die hij en zijn generatie hebben beleefd, vormt een eerste argument. Op grond van zijn oeuvre – romans, essays, toneelstukken,

dagboeken, brieven en journalistieke bijdragen – ontvangt Camus in 1957 de Nobelprijs voor de Literatuur. In zijn *Rede te Stockholm*, zijn dankwoord, verwijst hij onder meer naar een tot waanzin vervallen geschiedenis, waarbij hij als auteur dat geschiedenisverloop met anderen deelt en draagt. *‘Deze mensen, geboren in het begin van de Eerste Wereldoorlog, die twintig jaar waren toen Hitler aan de macht kwam en tegelijkertijd de eerste revolutionaire processen plaatsvonden, mensen die vervolgens, ter voltooiing van hun opvoeding, geconfronteerd zijn met de Spaanse burgeroorlog, de Tweede Wereldoorlog, de wereld van concentratiekampen en het Europa van martelingen en gevangenis, deze mensen moeten nu hun zonen opvoeden en hun werk opbouwen in een wereld die bedreigd wordt met vernietiging door de atoombom.’* In deze paar zinnen vat hij zijn gewelddadige levensperiode samen, waarin en waartegen hij een genuanceerd denken ontwikkelt. Het denken van Camus is niet perfect. Maar hij slaagt er wel in om de complexiteit van zijn ‘wereld’ adequaat weer te geven. In het existentialisme wordt de mens bepaald door de ander, bij Camus gebeurt dat door de natuur. Het existentialisme gaat ook niet in tegen het absurde. Voor Camus is het absurde een positief begrip. Het absurde ligt besloten in een dualiteit: men moet ja zeggen en zijn situatie aanvaarden, maar tegelijk een krachtig neen formuleren en zich niet neerleggen bij diezelfde toestand. Het absurde heeft slechts zin voor zover men er niet mee instemt. Camus verwerpt bovendien elke onderwerping aan een systeem. De reële vrijheid ziet hij in de onderwerping aan een waarde die zich autonoom opstelt tegenover de geschiedenis. Om die reden verdedigt hij niet de revolutie, wel de revolte: de eerste wil de wereld veranderen, de tweede het leven. Camus ziet de mens als grondlegger van de waarden van het leven, een handelend optreden staat voorop en geluk is niet haalbaar zonder de solidariteit met de Ander.

Ook de taak van de schrijver stelt hij op punt. Het niet afzijdig willen blijven leidt bij Camus tot engagement en een scherpe opinievorming: *‘Besefvend dat ik me niet aan mijn tijd kan onttrekken, heb ik besloten om er één geheel mee te vormen. Iedere kunstenaar zit tegenwoordig in het schuitje van zijn tijd en moet, net zoals de anderen, op zijn beurt roeien.’* Tegelijk verdedigt hij het moeizame evenwicht door de opdracht die eigen is aan de auteur te onderstrepen: door te schrijven kan hij zichzelf rechtvaardigen en spreekt hij in naam van zij die dit niet kunnen. Het schrijverschap getuigt van de waardigheid van de mens die zich verzet tegen het absurde. En die revolterende attitude is de voorwaarde voor een autonoom bestaan.

Het theaterstuk *L’État de siège* vormt de derde inspiratiebron. Het stuk gaat in première in 1948 in een regie van Jean-Louis Barrault met muziek

van Arthur Honegger. Het is gebaseerd op de kennis over de systematische uitroeiing in de concentratiekampen en speelt zich af in het Spanje onder de Franco-dictatuur. Hoofdpersonages zijn De Pest en zijn assistente, Diego, zijn lief Victoria en haar vader, die het beroep van rechter uitoefent. De Pest en zijn assistente hanteren virulente nazimethodes in de stad. Diego verzet zich en de rechter wil hem uit lafheid uitleveren. Zijn verantwoording stoelt hij op de uitspraak dat als de misdaad wet wordt, het niet meer om een misdaad gaat. En als de wet het voorschrijft, zal hij zelfs de onschuld straffen. Dit leidt naar het doden op bevel: *‘Als iedereen militair is, is het een misdaad om niet te doden als de orde dit vereist.’* Diego, die zijn leven wil aanbieden in ruil voor de stervende Victoria, wordt door De Pest voor een andere keuze geplaatst: hij mag vluchten met zijn lief als hij de stad aan de totale willekeur van De Pest overlaat. Diego kiest voor de revolutie, voor zijn principes, voor de geweldloosheid en niet voor zijn persoonlijk geluk in de persoon van Victoria. Diego sterft, Victoria overleeft; ze blijkt nodig te zijn om de anderen te leren leven. Dit stuk is geschreven net na de oorlog in een periode dat het ‘normale’ leven herneemt. Terwijl de onschuldigen vermoord zijn, gaan de schuldigen en de collaborateurs vrijuit. *L’État de siège* is een metafoor voor de dictatuur, voor de macht gebaseerd op angst, maar met de tijdloze boodschap dat solidariteit overwint.

Het belang van een historisch geheugen en een collectief geweten

Historische empathie met de slachtoffers maar ook met de daders

De Tweede Wereldoorlog heeft miljoenen mensen het leven gekost. Een aanzienlijk deel van die mensen kwam om in de vernietigings- en concentratiekampen met de Holocaust als ultieme destructiefactor. De realiteit van de kampen stond gelijk met de realiteit van de totale ontmenselijking. Niet alleen het lichaam maar ook de geest werd gedood. Mensen werd het recht op leven ontzegd, niet op basis van een daad maar op basis van hun zijn. Dat sommige Holocaustkampen dodelijker waren dan gedacht is een hallucinant gegeven. Dat de Endlösung niet meer doden heeft gemaakt, was vooral een kwestie van ‘aanvoer’. Er waren niet genoeg slachtoffers om in een vol tempo door te gaan. Het gaat om de snelheid waarmee de nazi’s hun slachtoffers uit de weg ruimden. Dat schrijft Lewi Stone van de Universiteit in Tel Aviv in

Science Advances. De bronnen zijn grotendeels vernietigd, maar Stone baseert zijn conclusies op de gedetailleerde gegevens van de Duitse spoorwegen. Die geven een beeld van deportaties vanuit Poolse dorpen naar de drie Poolse kampen Belzec, Sobibor en Treblinka. In de piekperiode stierven daar 15.000 mensen per dag. Vanaf november 1942 klapte het tempo in, omdat alle Joden in Polen zo goed als verdwenen waren. Potentiële slachtoffers leefden verspreid in Europa, wat de constante aanvoer bemoeilijkte en dat heeft de gemiddelde moordsnelheid omlaaggehaald. De Bundesbahn stelde aan de nazi's 500.000 bedienden en 900.000 arbeiders ter beschikking.

Daarnaast moet ook de historische empathie met de daders centraal staan. Dat zegt Arno Geiger naar aanleiding van zijn boek *Over de drakenwand*, over het leven zoals het is in oorlogstijd. Het is volgens hem een abstractie om de Duitsers in te delen bij de daders en alle anderen bij de slachtoffers. Negentig procent van de mensen zit ergens tussenin. De identificatie gebeurt vooral met de slachtoffers, maar nu wilde Geiger een identificatie creëren met iemand die schuldig is. We dwalen als we denken dat we niets met de daders te maken hebben. Er is altijd wel iemand geweest die de wissel bediende, zodat de trein naar Auschwitz kon rijden. De oorlog is voor iedereen een noodsituatie. Dat mensen niet in staat zijn om oog te hebben voor de ander, de Joden, is treurig, maar Geiger gelooft dat het precies zo gebeurd is. Deze desinteresse en het feit dat mensen aan de zijlijn zijn blijven staan, is elementair menselijk. Dat is ook een spiegel voor onze tijd en zal dat over dertig jaar nog zijn. Het gaat over ons. Mensen houden zich zelden bezig met ideologie, ook al beweren ze dat soms.

De mensenrechten: universeel en onvervreemdbaar

De mensenrechten zijn ontstaan als een reactie tegen de totalitaire ontsporing van de natiestaten, vanuit het besef dat internationale rechtsregels een antwoord kunnen bieden op het doorgedreven nationalisme en op xenofobie. Om de rechten van de meest kwetsbaren te beschermen werden na de Tweede Wereldoorlog, een periode van een diep politiek, sociaal en juridisch bewustzijn, mensenrechten in internationale verdragen uitgevaardigd. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens werd in 1948 door de Verenigde Naties aangenomen. Het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens werd in 1950 in Rome ondertekend. Die verdragen stipuleren onder meer het recht op leven, het recht op een eerlijk proces, het verbod op foltering en

discriminatie, het recht op de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. Een supranationale controle vermijdt een nationaal politiek beleid waarbij de fundamentele rechten van de mens geschonden worden. Het gaat om de mooiste tekst die ooit geschreven is, meent journalist Paul Goossens.

Philippe Sands is de auteur van *Galicische wetten. Over de oorsprong van genocide en misdrijven tegen de menselijkheid*. Hij vindt dat het internationaal recht zich nog in de kinderschoenen bevindt. De naoorlogse periode was een wereld in verandering, waar de begrippen ‘genocide’ en ‘misdaden tegen de menselijkheid’ hun intrede doen via het proces van Nuernberg. De internationale rechtsregels ogen vanzelfsprekend, zijn erg broos en evolueren traag. De visie van de gerenommeerde Oostenrijks-Britse rechtsgeleerde Hersch Lauterpacht over de *misdaden tegen de menselijkheid* is intellectueel aantrekkelijk: iedereen heeft recht op bescherming vanuit het gegeven dat ieder een menselijk wezen is. Mensen worden echter niet benaderd omdat ze een individu zijn, maar omdat ze deel uitmaken van een groep. Hierop is de mening van de Poolse jurist Raphael Lemkin omtrent *genocide* gebaseerd. Die groepsidentificatie leidt tot polarisering: wij-zijtegenstellingen dragen net bij tot de omstandigheden die men probeert te vermijden. Sands vat het geheel samen met een quote uit de film *Judgement at Nuremberg*: ‘*We staan voor rechtvaardigheid, voor de waarheid en voor de waarde van één mens.*’

Tegen de onverschilligheid en de omstanders

In *Voorbij de blanco spaties* schrijft historicus Geert Mak over de onverschilligheid. Ook het kwaad is een ingewikkelde zaak. Het bestaat lang niet altijd uit monsters en beulen. Het kan charmant en beschaafd zijn, stipt en ordelijk. Het kan voortvloeien uit wreedheid en rassenhaat, maar ook uit angst, onverschilligheid en cynisme, uit, inderdaad, blanco spaties. Verzet is nooit een vanzelfsprekendheid. Het is een pijnlijke vorm van dwarsliggen, die door je omgeving meestal niet in dank wordt afgenomen. Mak verwijst naar een uitspraak van de Joods-Italiaanse schrijver en overlevende van Auschwitz Primo Levi: ‘*Het algemeen verspreide besef dat je voor geweld niet wijkt maar je ertegen verzet is van nu, van achteraf, niet van toen.*’ Waarna Mak vaststelt dat bij velen dat besef nooit gekomen is. Ze keken niet, of ze keken weg.

Recenter heeft de Turkse schrijfster Elif Shafak zich uitgesproken over de bedreiging van essentiële democratische waarden zoals de mensenrechten en de rechtstaat. Ze stelt zich de vraag hoe die afschuwelijke gebeurtenissen in

de Europese geschiedenis op zo'n grote schaal hebben kunnen plaatsvinden. Het antwoord is volgens haar altijd hetzelfde: *'Te veel mensen bleven onverschillig voor het lot van anderen. Het tegendeel van goedheid is niet zozeer slechtheid, maar onverschilligheid.'*

Conclusie

Uiteraard zijn de problematieken van historische empathie, mensenrechten en onverschilligheid verbonden met elkaar. Ze vormen één constructie waarachter heel wat andere fundamentele zaken schuilgaan, die in veel gevallen nog worden versterkt. Het allesomvattende neoliberale systeem wordt nauwelijks ter discussie gesteld. En overheden weigeren om de 'juiste' maatregelen te treffen, omdat die ingaan tegen hun kiesachterban. Maar er dient zich nog een ander probleem aan. Een typisch kenmerk van deze evoluties is immers hun onzichtbare karakter. Net zoals stilte creëert onzichtbaarheid geweld in de meest absolute betekenis van het woord. Sluipend, onmerkbaar, niet te onderscheiden gaan deze ontwikkelingen verder. Dat moet consequent leiden naar een empathisch en democratisch deficit. De toekomst ligt in het opnieuw waarneembaar maken, in het concrete. *'Truth is concrete'* was niet toevallig een slogan die Bertolt Brecht als sterk politiek geëngageerde dichter, schrijver, toneelregisseur en criticus nauw aan het hart lag.

Een eerste voorbeeld is de ongelijkheid veroorzaakt door onder meer het verzet tegen migratie. Volgens historicus en rector van de Universiteit Antwerpen Herman Van Goethem verloopt in Europa de integratie erg moeizaam. België en Vlaanderen doen het qua integratie gemiddeld nog veel slechter dan de andere Europese landen. De tewerkstellingsgraad van de tweede generatie gaat er hier op achteruit, het risico op armoede voor mensen met een niet-EU-migratiegeschiedenis is nergens groter dan in België. Migranten zijn in België, op Griekenland en Spanje na, het laagst opgeleid, de discriminatie op de arbeidsmarkt is hier erg hoog en steeds minder kinderen van laagopgeleide ouders gaan naar het hoger onderwijs. We benaderen migratie en diversiteit alleen nog defensief en stellen ons de vraag niet meer op welke manier de realiteiten positief inwerken in de samenleving.

Hier kan ook naadloos een link gelegd worden met de ecologische crisis: *'Iedereen beseft de draagwijdte ervan maar zich verzetten tegen het eigen gedrag lijkt quasi onmogelijk'*, zegt diezelfde auteur Arno Geiger. Nochtans benadeelt het

overwicht van kapitaal en consumptie in sterke mate het menselijk streven. Vandaag zijn we op een kantelmoment beland tussen de klimaatcrisis en de wildgroei van het neoliberalisme. De abstracties die inherent zijn aan het kapitalistisch-industrieel systeem hebben als gevolg dat we de slachtoffers – zowel mensen als niet-mensen – niet zien of er apathisch tegenover blijven. En over abstracties gesproken, wat ‘weglaten’ betekent en een reductie van de werkelijkheid inhoudt: dat is ook gebeurd ten aanzien van de schandelijke industriële vernietigingsmachine in de nazikampen. Die abstracties zitten aan dezelfde donkere kant van het modernisme. Je kan ze niet vergelijken met elkaar, maar er gaan wel dezelfde mechanismen achter schuil. Voor diegenen die koopkracht recht evenredig blijven linken aan consumptie zijn de woorden van de Britse econoom Tim Jackson inspirerend: *‘Mensen worden overtuigd om geld uit geven dat we niet hebben, aan zaken die we echt niet nodig hebben, om kortstondig indruk te maken op mensen waar we niet om geven.’*

Coda: perspectieven van hoop

Ten aanzien van de beschreven uitdagingen en de bijbehorende gewenning staan inzicht, nieuwe ideeën en concreet handelen ter beschikking als accurate verweermiddelen. Die kunnen ingezet worden door het actualiseren van het verlichtingsdenken, de kunsten, het middenveld en de politiek.

Het verlichtingsdenken reikt een perspectief van hoop aan. Verlichting betekent emancipatie. De verlichtingstraditie – het durven denken met de rede, de wetenschap, het humanisme en het possibilisme als bouwstenen – vormt vandaag de beste basis om duurzaam het hoofd te bieden aan de existentiële onzekerheden van het leven. We moeten de Verlichting presenteren als een houding, een manier van in het leven staan, als een levenskunst die inclusief is en niet exclusief, schrijft Caroline Pauwels, rector van de Vrije Universiteit Brussel. Bij dat inclusieve karakter van de Verlichting hoort een kanttekening. Het essentialistisch denken zegt dat elk object een essentie bezit die het gedrag en verloop van het object bepaalt. De essentialisering van een individu is één zaak, deze van groepen een heel andere. In deze optiek wordt de collectieve identiteit automatisch gedeeld door alle leden van de groep via een wij-zijdenken. Die interpretatie zet de deur open voor discriminatie en voor argumenten voor een ongelijke behandeling. Het essentialisme maakt vanuit rechtse kringen opgang. De vraag is hier hoe je

sociale constructies met verschil en superdiversiteit een plaats geeft. En wat je aanvangt met de stelling van Sartre of het bestaan (de existentie) niet priemeert boven de inhoud (de essentie) van het bestaan.

De kunsten combineren verwondering met creativiteit. De experimenteel Oostenrijkse schrijver Robert Musil maakt een onderscheid tussen de werkelijkheidszin en de mogelijkheidszin. Het mogelijke is dat wat we nog kunnen worden, de ervaringen die we nog kunnen opdoen, de wereld die we nog kunnen creëren. Het mogelijke is de kracht van de verbeelding die zich niet neerlegt bij de wereld zoals die is. De verbeelding is een permanent experiment met het mogelijke.

Vanuit cultuur in de brede zin is de rol van een breed middenveld essentieel. Het middenveld blijft nodig om de sociale samenhang te herstellen, om door burgerschap en door de organisaties de samenleving mee vorm te geven vanuit de vraag: welke wereld willen wij?

Ten slotte is er de verantwoordelijkheid van de politieke wereld. Enerzijds keren extreemrechts en het populisme zich tegen de Verlichting en plaatsen zich op die manier buiten de liberale democratie. Anderzijds kiezen in België de democratische politici op een stringente manier voor het eigenbelang van de partij waartoe ze behoren en niet voor het algemeen belang. Op die manier komen de beginselen en de regels van een goed bestuur op korte en lange termijn sterk in het gedrang. Vraag is dan of die bestaande democratie niet toe is aan verandering en vernieuwing. Roy Jenkins, de Britse politicus voor de Labour Party en voorzitter van de Europese Commissie van 1977 tot 1981, zei al in 1979 dat het politieke systeem vastzit en bijgevolg geen richting kan aangaan voor de toekomst. Partijsystemen moeten veranderen. Met overtuiging ervoor pleiten om de verandering elders, in de economie en in de maatschappij, te aanvaarden maar niet in het eigen partijstelsel, kan je niet volhouden. *'Everybody change but us'* is nooit een goede slogan.

Bronvermelding

De meeste onderwerpen uit het Voorwoord en de Inleiding zijn gebaseerd op artikels en interviews gepubliceerd in *De Standaard* en *De Standaard der Letteren*. Albert Camus is terug te vinden in een inleiding over auteur en werk van Dr. E. Jaffé-Freem.

Literatuurlijst

Philippe Sands *Galicische wetten. Over de oorsprong van genocide en misdrijven tegen de menselijkheid*, Arno Geiger *Over de drakenwand*, Elif Shafak *De bastaard van Istanbul*, Stefan Zweig *De wereld van gisteren*, Hannah Arendt *Over geweld*, Elias Canetti *De behouden tong, De fakkel in het oor, Het ogenspel*.